

Олексій Толочко (Київ)

ДВА СВІТИ, ДВА СПОСОБИ ДИСКУРСУ

Н.Н. Никитенко. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика.* – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 1999.

С.О. Висоцький. *Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності).* – Київ-Львів-Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 1998.

Об'єднати ці дві ні в чому не схожі книжки в одному огляді мене змусило декілька обставин, випадкових і не зовсім. Можливо, причиною – факт, що обидві потрапили до рук одночасно, одночасно й читалися, мимовільно спонукаючи до порівняння й співставлення. Можливо, наукові біографії обох Авторів, тісно пов'язані з дослідженням Софійського собору в Києві (передостання книжка С.О. Висоцького була спеціально присвячена фрескам Софійського собору), роблять співставлення неунікненним і навіть обов'язковим. Швидше ж за все, та обставина, що – всупереч очікуванням – книжки виявилися настільки різними, зробила спокую непереможною. Книжки відрізняються, як тепер сказали б, своїми дискурсами: трактуючи практично одне й те саме коло проблем і сюжетів, одна з них (Надії Никитенко) написана в дискурсивній манері радянського мистецтвознавства (що й очікувалося), інша (Сергія Висоцького) – несподівано – у відверто націоналістичному дискурсі. Ця протилежність маркована навіть лінгвістично: якщо книжка Никитенко опублікована російською мовою, то книжка Висоцького (який до того писав виключно російською) – по-українському.

Резюме книжки п. Никитенко обіцяє читачеві справжній фейєрверк:

Монографія відбиває новий погляд на історію, архітектуру та розпис Софії Київської. В основу книги покладено низку наукових відкриттів, здійснених на основі комплексного дослідження [...] Вперше в науці основна увага приділяється відображенню в сюжетах давньоруської дійсності.

Автор приходять до сенсаційного висновку: засновниками храму були хрестителі Русі князь Володимир і його дружина Анна. Ярослав Мудрий, котрого традиційно вважають фундатором, лише завершив справу батька. Відтак, собор виник наприкінці княжіння Володимира – на початку правління Ярослава (1011-1018) і є найдавнішим храмом, що зберігся на східнослов'янських землях.

Вперше розкривається символіка ансамблю, по-новому тлумачаться його сюжети. В книзі доводиться, що Свята Софія являє собою цілісний меморіал хрещення Русі. Встановлено, що героями розписів є Володимир і Анна. [...] Показано, що княжий портрет у центральній наві собору ілюструє освячення Софії родиною Володимира [...]

Нові відкриття в Софії Київській по-новому розкривають її значення як унікального джерела з історії та культури Русі і Візантії.

Це більше схоже на рекламне оголошення, ніж на резюме монографії, але справедливості ради треба сказати, що читач одержує саме те, що було обіцяно. Книжка справді провокативна і стимулює дискусію. Хіба що слова “вперше”, “новий погляд”, “по-новому”, “нові відкриття” адресовані тим, хто не читає на теми давньоруської історії: адже науковці ознайомлені з відкриттями Надії Никитенко вже досить довгий час. І саме ця публіка, схоже, найменш піддається рекламному навіюванню.

Сенсації трапляються в науці не надто часто. Тим більше – сенсаційні відкриття в питанні, яке дебатуються протягом мало не двох століть. Питання це, коротко сформулювавши, можна визначити як проблему дати спорудження

Софійського собору в Києві. Саме воно і є центральною темою книжки п. Никитенко. Питання, треба сказати, настільки давнє і заяложене, що мало в кого нині викликає ентузіазм. Проте Авторці вдалося вдихнути у нього нове життя.

Досі, як відомо, дослідникам доводилося вибирати між двома датами: 1037 роком, який подано у *“Повісті временних літ”*, та 1017 роком, на якому наполягає Новгородський Перший літопис. Вибір, як бачимо, невеликий. І навіть непринциповий. Обидві дати припадають на правління Ярослава Володимировича. Хоча вибір тієї чи іншої дати може скоригувати в уявленнях дослідника загальну картину будівельної програми мудрого князя, корекція не надто значна. Надія Никитенко, втім, не є прихильницею жодної з усталених дат. На її думку, вони обидві облудні. Спорудження собору було задумане не Ярославом, а його батьком Володимиром Святославичем як грандіозний меморіал найбільшому звершенню його життя – хрещенню Русі. За Володимира ж було розпочате і значною мірою докінчене будівництво. На долю Ярослава випало лише остаточно завершити чужий задум.

Дослідниця намагається обґрунтувати своє припущення аналізом програми розпису собору. Першою її жертвою, чого й варто було очікувати, впала так звана “криторська фреска”, тобто зображення князівської сім’ї в центральному нефі собору. Досі дебати велися довкола атрибуції окремих персонажів, але загальною згодою лишалось, що зображено родину Ярослава. Якщо ж Софію було задумано не ним, а Володимиром, значить – варто чекати, що якась подія з життя хрестителя Русі й зображена в центральному нефі. І навіть руку далеко не треба простягати – ця подія є не що інше, як освячення того ж таки Софійського собору (гл. 1: *“Княжеский групповой портрет”*).

Відтак, перегляду вимагає уся програма розпису Софії. Авторка гадає, що в ній (цій програмі) відображено *историческую проблематику* (гл. 3: *“Церковно-историческая программа ансамбля и древне русская* [так у тексті – О.Т.]

историческая проблематика”). Щоправда, назва цієї глави не цілком точна: з усієї “давньоруської проблематики” лише одна подія, на думку п. Никитенко, відображена в *архитектурно-стеннописном ансамбле* – власне, хрещення Русі. При тому програма ця настільки детально продумана, настільки тотально виконана, що в усьому грандіозному соборі не відшукаєш нічого іншого, крім прославлення хрещення. У цьому сенсі Софія виявляється, дійсно, унікальною пам’яткою, котра не має (і не може мати) аналогів у колі візантійської цивілізації, та й європейської також.

Виклад побудовано таким чином, аби переконати читача, ніби Авторка доходить своїх висновків виключно шляхом аналізу зображень, їх розташувань, символіки тощо. Проте сучасний стан, наприклад, “криторської фрески” такий, що побачити в ній неодмінно акт освячення собору і неодмінно родину Володимира можна, лише знаючи напевне, що саме цей князь і спорудив його. Так само й у посвяті одного з приділів св. Георгію (до речі, патронові Ярослава Володимировича) углядіти глорифікацію хрещення Русі можна тільки облишивши сумніви щодо датування споруди. “Невинні” речі (як, наприклад, посвячення приділів архангелові Михаїлу чи св. Миколаю) *вполне логично увязывается с темой крещения Руси* (с.134) також тільки за умови, коли вже знаєш, що так і мусить бути. Словом, на що б не звернула свій погляд дослідниця – на святительський чин у головній апсиді із зображенням Єпіфанія Кіпрського та св.Климентя, на розпис стовпів із зображенням Аарона – все вказує в одному напрямку. Не чіпатиму питання, чи п. Никитенко вірно “вичитує” із зображень дійсні інтенції їх авторів, чи просто вкладає в них власне трактування. Важливо, що таку надзвичайну одностайність напрочуд різноманітних (і самих по собі цілком нейтральних) сюжетів і зображень можна було побачити лише знаючи, що, власне, шукаєш.

Остання, четверта глава книжки також трактує історичну проблематику (*”Историческая проблематика архи-*

текстурно-стенописного ансамбля собора и его датировка”), і саме в ній Авторка, нарешті, зраджує вихідний пункт своїх розшуків. Як і очікувалося, поштовхом для тотального перегляду “стенописного ансамбля” є нове датування собору.

До кола традиційних дат Надія Никитенко долучає ще одну, щоправда, власного виготовлення. Вона пропонує датувати “Слово про закон і благодать” Іларіона 1022 роком. Виголошуючи свою проповідь 1022 р., Іларіон вже не тільки знав про задум Володимира спорудити Софію, але навіть трактував сюжети її розпису. Це відкриття, відкидаючи пізню дату (1037), ніяк, утім, не наближає до часів Володимира і навіть пропонує дату, молодшу за 1017 рік. Але якщо “Слово” Іларіона “не дотягує”, то сам Іларіон є “птенцом гнезда Владимірова”: *Ничто не мешаает предположить, что Иларион – современник Владимира, которого он называет “каган наш”, – был из тех детей “нарочитой чади”, которых князь сразу же после крещения Руси отдал “на учение книжное”. В таком случае Иларион был ровесником Ярослава [...]. Если это действительно так, то в 1022 г. Илариону было 30-35 лет, а при пострижении в сан митрополита в 1051 г. – 60-65 лет* (с. 209). Дивно, що дослідниці ніщо не заважає вважати тридцятилітню людину ровесником Ярослава, котрому в 1022 р. було 44 чи 42 роки.

З’єднавши в такий спосіб гаданою біографією Іларіона дату проголошення ним “Слова” з часами хрещення Русі, п. Никитенко далі опиняється цілковито в епосі Володимира і саме тут шукає час заснування Софії. Трохи бентежить, що вона знаходить підтвердження своїй гіпотезі в тексті усе тієї ж статті “Повісті временних літ” 1037 р., яку на початку своїх розшуків так впевнено вивела з кола серйозних джерел. Та джерелознавство, треба визнати, не належить до сильних сторін книжки. У цьому впевнюємося, знайшовши серед джерел, яким дослідниця віддає перевагу, Еймундову сагу (XIII ст.), нотатки Мартина Груневега та Еріха Лясоти (кінець XVI ст.) і навіть “Синопис” (кінець XVII ст.). Від історика, котрому

навіть два найдревніші літописні зводи видаються недостатньо надійними, очікувалося б більшої критичності.

Фактично, Авторка зводить свою побудову на єдиному камені – на одній фразі Іларіонового “Слова”, де Ярослава порівняно з Соломоном, котрий спорудив Храм, задуманий Давидом. Коли б п. Никитенко застосувала до неї свій звичний прийом буквалістичного розуміння джерела (а не розвивала гіпотезу Айналова), з’ясувалося б, що Іларіон свідчить швидше проти неї, ніж на її користь.

Остаточний висновок п. Никитенко такий: Софійський собор будувався переважно протягом останніх років Володимирового княжіння, десь з 1011 року. Ярослав же завершив будівлю близько 1018 року. Окремий розділ цієї глави (4.3. “Датировка собора в свете исследовательских данных”) обґрунтовує ідею технічної тотожності Софійського собору і Десятинної церкви, що, на думку Авторки, має засвідчити їх спорудження однією артіллю. Раз так – важко припустити, аби ця артіль, завершивши Десятинну церкву, чекала наступного замовлення аж 40 років (до 1037 р.). Як справедливо зазначено в книзі, у випадках довгих перерв між замовленнями будівельні артілі або вирушали до іншого місця, або ж розпадалися. Здається, однак, це спостереження якраз і свідчить проти запропонованої дослідницею дати. Звичайно, 15-річна перерва з тисячолітньої відстані здається несуттєвою, але 15 років безробіття – серйозна життєва проблема (в чому сучасні науковці мають можливість переконатися на власному досвіді). Цікаво, проте, що в самому тексті книжки я так і не знайшов обґрунтування саме цих дат – 1011-1018 рр., стверджених лише в резюме. Отже, в принципі, п. Никитенко можна зрозуміти й так, ніби Софійський собор почали будувати відразу після завершення Десятинної церкви. У такому випадку це був би найбільший “долгострой” давньоруських часів. Адже всі реальні дати (тобто такі, які можна знайти в джерелах) ведуть до кінцевих років князювання Ярослава: Іларіон згаданий під 1051 р., Софій-

ський собор був освячений лише за митрополита Єфрема (1054/55-1065 рр.) (щоправда, це освячення вважають повторним), а серед датованих графіті в Софії немає жодної старшої за 40-і роки. Фактично перша літописна подія в історії собору – це поховання там Ярослава в 1054 році.

Таким, у загальних рисах, є моє прочитання цієї книжки. Обов'язком рецензента було висловити його, але мені йшлося, власне, про інше. Про дискурс.

Дискурс (звичайно, в найпростішому, етимологічному значенні слова) – як спосіб і манеру висловлювання, у котрій, здається, відбито певну манеру мислити, “любити науку в собі і себе в науці”. Я б назвав її дискурсом “музейної науки”. Для нього в усі часи була характерною гіпертрофованість предмету дослідження, силуване трактування його як надзвичайного, непорівнянного, унікального. Що б не обирав музейний працівник за об'єкт своєї уваги – одну ікону, одну споруду, один текст чи одну історичну постать, – воно неодмінно виявляється центром всесвіту, віссю, навколо якої по далеких орбітах обертається решта історії, мистецтва, культури. Значення, яке музейний дослідник надає власним маленьким заняттям, видається ним за значення предмету цих занять для науки. Коли горизонт досить короткий, справжній масштаб відсутній, а середовище досить герметичне, місце, з якого доводиться оглядати світ, здається його центром.

Аутсайдерство музейної науки спонукає її практикантів робити неодмінно великі відкриття, сенсаційні знахідки, перевороти в науці, повз які пройши зашорені представники наукового істеблішменту. Такою є стратегія її легітимації. При цьому музейна наука намагається не відкрити нові дослідницькі теми, поставити нові проблеми, а прагне неодмінно зробити відкриття в обмеженому наборі трьох-чотирьох стандартних сюжетів, де все живе вже витоптане ногами попередників. Нездатність до сформулювання власних дослідницьких тем призводить до того, що музейна наука

оперує в рамках усе тієї ж “офіціозної науки”, лише її найбанальнішої частини.

Мовою музейної науки є печально відоме арго радянського мистецтвознавства, яке в масі своїй заміняло аналіз пам’ятки описом емоцій мистецтвознавця від її споглядання. Відтак, дослідження імітується і підміняється екзальтовано-піднесеним тоном викладу, патетикою і порожньою риторикою, нагромадженням писаних через дефіс означень (“ідейно-художній”, “експресивно-художній”, “культурно-політичний”, “естетико-символічний” тощо).

На жаль, при тому що книжка Надії Никитенко містить чимало цікавих і важливих спостережень, загальне враження таке, що на ній фатально позначилася окреслена вище стилістика. Буквально на одній і тій самій сторінці ми змушені будемо розшифровувати такі ієрогліфи, як *церковно-політические идеи... культурно-идеологические контакты... государственно-национальный характер... идейно-политические запросы* (с. 123); далі нам запропонують поміркувати над *идейно-декоративной системой центрального ядра* (с. 130) або *идейными истоками архитектурно-декоративной программы* (с. 10) та *идейно-декоративным замыслом* (с. 39) (колись, іронізуючи над поширеним у радянські часи висловом “морально-політическое единство”, О.І. Солженіцин зазначив: “есть такой цвет: небесно-болотный”). Лише в цьому, музейно-мистецтвознавчому, середовищі можна називати давнє життя не історією, а *исторической проблематикой*, а храм – *монументальным комплексом*. Ось ще вибрані на вмання приклади такої високопарної стилістики: *яркое отражение жизненных интересов Древнерусского государства* – про розпис Софії (с.125); *острая идейно-политическая направленность его [собора – О.Т.] архитектурно-декоративной программы* (с.199).

При тому, що Софійський собор є дійсно визначною пам’яткою, нам з самого початку пропонується ще дужче підвищити градус захоплення: *Такой богатейший и сложный*

памятник, как София Киевская – это целый мир, который требует многостороннего подхода к своему изучению [...] Необходимо услышать “голос” св.Софии, посмотреть на ее историю, архитектуру и живопись не извне, а “изнутри”, прочитать в ней зашифрованную веками уникальную информацию (с.12).

Дослідження “цього мира”, звичайно, вимагає глобальної методики: *В работе применен комплексный метод исследования, основывающийся на историко-философском, источниковедческом и иконографическом анализе, а также учитывающий результаты изучения историко-культурных проблем* (с. 9). Попри таке новаторство, в книжці зустрінемо характерні штампи радянського соціологізування і навіть атеїзму: *Создание Софии Киевской пришлось на тот период истории Руси, когда шел интенсивный процесс становления древнерусской феодальной государственности, идейной основой которой была принятая христианская религия. Упрочению Древнерусского государства отвечала всеобъемлющая идеологическая доктрина, утверждавшая христианство и великокняжескую власть, что нашло яркое отражение в памятниках этого периода* (123).

Я не зараховував би все, сказане вище про “дискурс музейної науки”, неодмінно на рахунок книжки Надії Никитенко. Хочеться вірити, що відлуння “музейного дискурсу” радянських часів у її книжці – це просто наслідок поганої звички й стилістичної неохайності. Однак те, наскільки не безневинною річчю є дискурс, доводить книжка нині, на жаль, уже покійного Сергія Висоцького.

Якщо Надія Никитенко відома як знавець фрескового розпису Софії, то Сергій Висоцький зробив собі ім'я в науці дослідженням того древнього хуліганства, яким фрески псувалися – софійських графіті. Оpubлікований ним у трьох томах звід давніх графіті київських храмів, по суті, відкрив нове джерело для дослідження давньоруської історії. І хоч запропоновані тут прочитання низки написів останнім часом

піддаються ревізії і корекції, виявлення, систематизація і удоступнення київських графіті було відкриттям неабиякої ваги. Багато уваги приділяв Висоцький також дослідженню й інтерпретації фресок Софійського собору (і саме йому, серед інших, опонує Надія Никитенко у своїй книжці).

Покійний Сергій Олександрович був відомий як людина виключно академічна, навіть аполітична. У його книжках і статтях не знайдемо й натяку на кон'юнктуру. У часи, коли важко було залишатися осторонь всюдисущої ідеології, у виборі тем і способах їх дослідження Сергій Олександрович керувався міркуваннями виключно наукового порядку. Така позиція, безсумнівно, диктувалася його глибинною інтелігентністю і порядністю. Не знаю, до якої міри в цьому слід бачити спробу “внутрішньої еміграції” чи навіть опозиційності до режиму, але гадаю, що, як і в багатьох інших випадках, заняття давніми темами й віддаленими від сьогодення часами було свідомим вибором історика, котрий бажав стояти осторонь політики й ідеології, мати якомога менше точок дотику до режиму, спробою “зберегти обличчя” і не кривити душею. Аполітичність в умовах 1960-80-х сама по собі вже була громадянською позицією, і послідовно дотримуватися її коштувало чимало зусиль, такту і смаку. При всьому тому Сергій Олександрович був, так би мовити, “радянським ітелігентом”, отже – російськомовним, російськокультурним, орієнтованим ітелектуально на загально-радянський науковий контекст. Разом з ним, цим контекстом, він поділяв і всі наукові конвенції щодо давньоруської історії, і поділяв, як здавалося, щиро.

Тим більшою несподіванкою стала його книга (опублікована, на жаль, посмертно) “*Київська писемна школа X-XII ст.*”. Уже самий її підзаголовок – “*До історії української писемності*” – свідчить про радикальну переорієнтацію поглядів дослідника протягом останніх років його життя. Присвята ж книжки пам’яті Івана Огієнка і факт видання її у еміграційному “Видавництві М.П. Коця” тільки стверджують у цій думці.

За словами самого Автора, головною метою книжки було дослідити появу, розвиток та розквіт Київської писемної школи, підкреслити її виняткове значення для поширення писемної культури серед слов'янських та інших народів Східної Європи; розглянути книжні та епіграфічні пам'ятки київського походження, простежити графіку й написання деяких слів та їх відношення до сучасної української мови (с. 5). Ймовірно, цією книжкою Автор хотів підвести підсумок власним багатолітнім дослідженням давньокиївської епіграфіки та культури, узагальнити свої попередні конкретні розшуки. Насправді ж дана праця є рішучим розривом із тим, що і як досліджував історик у своїх попередніх книжках. Коли б не знати напевне, що вона належить перу Сергія Олександровича, можна було б припускати, що написав її історик цілковито інакшого виховання і життєвого та наукового досвіду, історик, "референтною групою" котрого є не радянська і стара російська історіографії (і навіть не сучасна міжнародна дисципліна історії Русі), а українська емігрантська наука 50-60-х років. Власне, книжка не стільки узагальнює власні дослідження Висоцького, скільки документує процес освоєння ним нового для себе дискурсу – дискурсу патріотичної української науки.

Я не знаю, якою мовою писав книжку Сергій Олександрович. Припускаю, що та українська, якою її видано, великою мірою належить літературному редакторові, вказаному на звороті титула. Мушу, однак, зізнатися, що вона є досить органічною. Її "питомість" і легкий діаспорний акцент (що його так тяжко уявити собі в устах Сергія Олександровича, якого ми знали) перебувають у гармонії зі змістом.

Той, хто повірить назві книги й шукатиме у ній дослідження розвитку київської писемності і формування специфічно київської школи письма, буде розчарований. Ці сюжети, щоправда, присутні, але Автор переважно намагався ознайомити читача з результатами своєї спроби осмислити руську культурну історію як українську. Реценти тут давно

відомі, й жодний із них не має відношення до власне дослідницьких процедур. Найпоширеніший (і широко застосований у книзі) – це прийом **переназивання**. Скрізь, де раніше писалося б “давньоруський”, треба писати “український” або “давньоукраїнський”. У такий напрочуд економний спосіб створюється потрібна ілюзія. Переназивання є лише частковим способом більш загального прийому **присвоєння**. Культурні феномени, політичні інституції, цілі території та окремі історичні постаті оголошуються **своїми, не-їхніми**. Коли ж щось із бажаного вже належить комусь іншому (іншій культурі, іншій історії), тобто коли названі процедури переназивання і присвоєння вже здійснені раніше іншою традицією – можна вдатися до прийому **реституції**, чи, попростому кажучи, відбирання. Серед чужого майна намічаються привабливі речі і стверджується власне право на володіння ними.

Сприймаючи подібну манеру мислення, історик неухильно перетворюється з антиквара на публіциста. Його тон стає полемічним, а дослідження підміняється гучними інвективами. З тексту книжки, про яку йде мова, ми не дізнаємося нічого нового, наприклад, про палеографію, мову чи оздоблення Остромирового Євангелія або Ізборника Святослава 1073 р., зате переконаємося, що вони незаконно зберігаються у бібліотечних колекціях Росії (с. 176). Нам навіть не буде запропоноване обговорення питання, чому вони належать саме до київської писемної школи і відбивають київську мову та київську манеру правопису (адже є різні погляди на походження першого рукопису, з новгородським включно, а другий – це копія рукопису болгарського походження). Назвати їх українськими і вивезти з Москви цілком досить.

Патріотичний дискурс розглядає історію не як поле дослідження, а як поле битви за справедливість. Відповідно, роль історика з хранителя й дослідника старожитностей міняється на роль бійця ідеологічного фронту. Він прирівнює своє перо до багнета, а багнет – не надто тонкий інструмент для культурних досліджень. Є кілька рис, вмонтованих у

такий тип мислення, підтвердженням чого є обговорюваний тут текст. Патріотична візія спонукає до некритичного “одревнення” власних культурних феноменів, трактування їх як унікальних (отже, прочитаємо про бурхливий розквіт писемності за часів княгині Ольги, с.67-77). Задля цього історик вірить на слово сумнівним джерелам і довільним гіпотезам. З іншого боку – оточення власної культури уявляється як неодмінно вороже й агресивне. (отже, *Костянтин Багрямородний був відомий як русофоб*, с. 74).

Чи дізнаємося ми завдяки таким працям щось нове про історію? Чи додається принципово нове знання про культурні пам'ятки Русі? Очевидно, що ні. Стан їх дослідженості залишається попереднім. Зате ми багато чого довідуємося про самих себе. Про ілюзорних себе давнини і реальних себе сучасності.

Ідеологія українства з колись опозиційного і нонконформістського способу думання сьогодні перетворилася на офіційну ідеологію держави. На жаль, Сергій Олександрович Висоцький сприйняв її вже саме в цей час. Вільнодумство ж “у рамках режиму”, хай навіть суб'єктивно чесне, є завжди небезпечним для науковця, бо так чи інакше обертається соціальним замовленням. Відтак, “*Київська писемна школа*” є, можливо, найслабшою з книжок покійного вченого. З автора, що відкривав нові джерела, витончено їх досліджував та інтерпретував, він перетворився на автора ледь чи не малопрофесійної книжки (це враження, хоч і не з його вини, додатково підкріплюється надзвичайно недбалим і з великою кількістю помилок способом цитування джерел).

Завершити цей огляд я хотів би тією самою думкою, з якої почав. Дві книжки, тут згадані, являють собою два характерні приклади еволюції писання давньоруської історії в сучасній українській науці. Обидва вони все ще стоять осторонь тієї міжнародної дисципліни, якою є історія Русі. Якщо в усьому треба черпати оптимізм – добре, що українська наука стає різною. Зле, що вона по-різному погана.